

Lungstotsepidemin 1901–05 och kyrkans nattvardsdistribution

OLOPH BEXELL

Den vid förra sekelskiftet pågående lungtuberkulosepidemin ledde till omfattande aktiviteter både från läkares och andra ansvarigas sida för att bekämpa den smygande sjukdomen och söka klarlägga dess orsaker. Det har för Sveriges del beräknats att ungefär 12 000 personer då årligen avled i vad som i dagligt tal kallades lungstot. Det var den då vanligaste dödsorsaken. Den sjukdomsalstrande bacillens existens hade upptäckts 1882, röntgendiagnostikens möjligheter upptäcktes först 1895. Genom det s.k. Mantoux-testet infördes runt sekelskiftet tuberkulin som allmänt diagnostikum. Allmänhetens ängslan inför den länge oförklarliga sjukdomen hade blivit alltmera nervös. Ett stort antal specialsjukhus för tuberkulospatienter, s.k. sanatorier, byggdes i Sverige; vårdtiderna där var mycket långa. Inför Oscar II:s tjugufemårsjubileum som regent 1897 hade t.ex. en landsomfattande insamling ägt rum bland allmänheten. Den kom att bilda kungens s.k. jubileumsfond, vilken användes för att 1900–01 på tre ställen i landet uppföra avgiftsfria sanatorier.¹ Svenska Nationalföreningen mot tuberkulos (numera Hjärt-Lungfonden) grundades 1904. På dess initiativ byggdes över hela landet ut ett finmaskigt nät av s.k. dispensärer, d.v.s. polikliniska, likaså avgiftsfria specialistmottagningar. Nobelpriset i medicin 1901 hade belönat upptäckter inom

¹ Lars Andér & Britt-Inger Puranen, *Konung Oscar II:s jubileumsfond och tuberkuloskampen*. (Nordisk medicinhistorisk årsbok 1994, Supplementum XIV), 1994. De genom insamlingen uppförda anläggningarna skilde ut sig från andra liknande genom beteckningen ”jubileumssanatorier”.

bakteriologin och några år senare explicit tuberkulosforskningen. Både lungots epidemins spridning, dess nya behandlingsmetoder och extraordinära vårdorganisation väckte stor uppmärksamhet och det fanns en betydande oro för smittan. Stämningen var på många håll uppjagad.²

I en insändare i tidningen *Idun* 1901 framförde signaturen ”F.B. 49 år” att ”lungotsbacillernas öfverförande till friska personer genom nattvardens utdelande” borde föranleda en ändring i kyrkans distribution av nattvardsvinet. Det bästa vore, menade hon om vinet inneslöts i kapslar: ”Detta vore ju ett bekvämt och renligt sätt”, medan individuella s.k. särkalkar enligt norsk modell vore ”störande vid den heliga akten”.³

Den fråga som aktualiserades var inte ny. I ett internationellt perspektiv hade den varit i svang inom den protestantiska världen i varje fall sedan bakteriologin etablerats som vetenskap under 1800-talet. Med den bekante teologen och musikforskaren Friedrich Spitta (1852–1924) i Straßburg som drivande kraft diskuterades den gemensamma nattvardskalkens roll i sammanhanget. I Tyskland uppstod en veritabel *Einzelkelch-Bewegung*, som energiskt ivrade för särkalkar.⁴

I Norge hade frågan om individuella kalkar diskuterats redan från 1890-talet med *Norske Kvinnens Sanitetsforening* som en aktiv pådrivare. Efter votering med en enda rösts övervikt skulle *Den norske præsteforenings* generalförsamling 1911 göra en framställning om saken till kyrkodepartementet som 1914 gav sitt godkännande.⁵ I

2 Härtill Britt-Inger Puranen, *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*. (Umeå Studies in Economic History 7), 1984, s. 312–316.

3 *Idun* 14 (1901), s. 118. En notis i *NET* 13 (1903), s. 288, berättar att en prästfru på Jylland föreslagit att nattvardskalken skulle avskaffas och vin istället smältas in i ”ett slags stort bröstsocker, formadt till ett hjärta med ett kors på. [...] När man med tungan trycker på sockret, brister detta och vinet kommer fram.”

4 Konrad Klek, *Erlebnis Gottesdienst. Die liturgischen Reformbestrebungen um die Jahrhundertwende unter Führung von Friedrich Spitta und Julius Smend*. (Veröffentlichungen zur Liturgik, Hymnologie und theologischen Kirchenmusikforschung 32). Hamburg 1996, s. 85.

5 Carl Fr. Wisløff, *Norsk kirkehistorie* 3, Oslo 1971, s. 350. Helge Fæhn, *Guds-*

Danmark utfärdade *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsendet* 1903 ett cirkulär med renlighetsföreskrifter vid nattvardsfirandet. År 1909 skulle församlingarna medges rätt att använda särkalkar.⁶ Ungefär samtidigt och efter en omfattande debatt blev sådana fakultativt medgivna i den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland.⁷ I Islands kyrka väcktes tanken på särkalkar genom en tidningsinsändare 1907, men fick knappast någon aktualitet – nattvarden förekom där vid denna tid ytterligt sporadiskt.⁸

I Sverige utfärdades 1904 ett kungligt cirkulär rörande vinets utdelning i nattvarden. Vi skall nu undersöka cirkulärets förhistoria, tillkomst och implementering. Vilka var drivkrafterna? Fanns det något sakligt underlag för uppfattningen att lungsotsbacillerna skulle överföras genom nattvardskalken? Hur förhöll sig den medicinska vetenskapen i frågan? Vad sade man från kyrkligt håll? Hur tog domkapitlen sitt ansvar i en samhällskris?

För att söka svaret på dessa frågor ska två varandra näraliggande områden belysas. De har tidigare knappast intresserat den liturgi- vetenskapliga forskningen eller tagits upp i pastoralhistoriskt orien-

tjenestlivet i den norske kirke fra reformasjonstiden til våre dagar. Oslo 1994, s. 331. Först efter Andra världskriget blev särkalkar vanligt överallt i Norge. År 1948 stadgades att alla nybyggda kyrkor skulle förses med anordningar för särkalkar. Under 2000-talet kom sådana alltmera att ersättas av intinktion med gemensam kalk.

6 Helle Blomquist & Per Ingesman, ”Tro, viden og politik. Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede”, *Historie*. Udg af Jysk Selskab for Historie (Jyske Samlinger Ny række 19), 1993, s. 672–707.

7 Pentti Lempiäinen, ”Kädestä suuhun. Ehtoollistapahtuman tarkastelua” [Från hand till mun. En granskning av sättet att fira nattvard] i *Teologisk tidskrift/Teologinen aikakauskirja* 94 (1989), s. 412–413. Jag tackar prof. Ingvar Dahlbacka som pekat på och för mig på svenska sammanfattat det för föreliggande sammanhang relevanta avsnittet.

8 ”Sakramenti og sótnæmi” [Sakramentet och smittorisken], *Valurinn* 2 (1907), s. 114–115. Nattvardslivets restauration initierades först genom biskop Sigurbjörn Einarsons (1911–2008; Islands biskop 1959–81) agerade tillsammans med några präster, inspirerade från Sverige. Nattvardsfirande blev med tiden förhållandevis vanligt. Särkalkar är idag sällsynt, medan intinktion är mycket frekvent. Jag tackar prof. Hjalti Hugason för dessa upplysningar.

terade undersökningar.⁹ Kanske kan dessa frågor om nattvardsdistributionens praktik och om dess hygieniska förhållanden av någon uppfattas som perifera. Men förhoppningsvis skall dock slutresultatet kunna ge ett nytt bidrag till kännedomen om förhållandena på Svenska kyrkans pastorala nivåer vid det förra sekelskiftet.

Präster markerar instiftelsen och avvisar särkalkar

Efter att ha publicerat och kommenterat insändaren vände sig *Iduns* redaktion till en rad präster och läkare för att efterhöra deras åsikt i frågan. Krävde epidemin en nyordning av nattvardsdistributionen? Svarebrevet trycktes i tidningen *in extenso*. Enigheten bland prästerna var stor.

Kyrkoherden i Adolf Fredrik i Stockholm Elis Heüman (1859–1908), närmast en lundahögkyrklig schartauan i huvudstaden, var mycket tydlig: Kristi församling kunde inte av ängslan för baciller gå ifrån instiftelseordens tal om en enda kalk varur alla skulle dricka. ”Kristus skall [...] intill dagarnes ända behålla en församling, som i tron på Honom firar nattvard och därvid är så upptagen av sin Frälsare, att den i den stunden icke tänker på baciller och då ej heller har ondt af dem.” Däremot fordrade renligheten att kalken avtorkades för varje nattvardsgäst.¹⁰ På samma linje var hans kollega i S:t Jacob, Fredrik Hammarsten (1846–1922), styrelseledamot i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen: även vad gällde de yttre förhållandena, var kyrkan intill Kristi återkomst bunden vid hans ord och därmed instiftelseordens lydelse. Hammarsten vågade inte förorda en ordning där instiftelsen rubbades. ”Männe icke Herren själf förstod att gifva den bästa formen för

⁹ Edvard Rodhe gör i *Svenskt gudstjänstliv. Historisk undersökning av Den svenska kyrkohandboken*, 1923, s. 167, endast den kommentaren om 1904 års cirkulär, att någon ändring i det gängse bruket inte hade inträtt. A.O.T. Hellerström, *Liturgik*, 1932, s. 36, konstaterar att särkalkar ”på senare tider” hade börjat införas här och var. Carl Henrik Martling, *Svensk liturghistoria*, 1992, säger att särkalkar ”i vissa församlingar” infördes på 1940-talet, men är ”numera rätt sällsynt”. De distributionens praktikaliteter varom nu är fråga berördes inte.

¹⁰ *Idun* 14 (1901), s. 119.

utdelningen?” frågade han. Formen för vinets utdelande kunde alltså inte ändras.¹¹

Inte heller den tillfrågade biskopen, den inflytelserike Gottfrid Billing (1841–1925) i Lund kunde finna kommunionen hälsovådlig. Han hade inför sitt svar rådfrågat ”den största sakkunskap” och såg inte någon förändring av distributionssättet vara nödvändig.¹²

Emil Flygare (1848–1907), kyrkoherde i Kristianstad och några år senare en i kretsen kring den liberalteologiska tidskriften *Kristendom och vår tid*, sade sig under en snart trettioårig verksamhet som präst aldrig ha sett ”minsta skymt” av smittängslan inför kommunionen. När han avvisade tanken på särkalkar var det också med motiveringen att på så sätt skulle ”skräcken för smitta få ett synligt uttryck” och måhända stegras. Tanken på sådana ville han ”på det mest energiska sätt” avvisa samtidigt som han underströk behovet av renlighet.¹³

När den som modern bibelkritiker i samtiden bekante komministern i Storkyrkan S.A. Fries (1867–1914; sist kyrkoherde i Oscar) besvarade *Iduns* rundfråga företrädde han en egen linje. Av konfessionella skäl avvisade han tanken på särkalkar. Detta var ett reformert bruk, därtill oestetiskt. Men måste en förändring ske var enda möjligheten *intinktion*: prästen skulle doppa en oblat i kalkens vin och lägga den på kommunicantens tunga. En kyrkvård eller klockare skulle därvid följa prästen vid distributionen och hålla fram paténen. Nattvardselementen distribuerades då samtidigt och det enda som behövdes var en ändring av distributionsorden. ”Symbolen med en gemensam kalk” bibehölls, men ingen kommunicant hade beröring med någon annan.¹⁴ Fries förslag om intinktion var inte någon liturgisk innovation i kristenheten, det hade förekommit redan i fornkyrkan och under medeltiden, vid sjukkommunion och var regel t.ex. i den syrisk-ortodoxa kyrkan.¹⁵

11 *Idun* 14 (1901), s. 138f.

12 *Idun* 14 (1901), s. 139.

13 *Idun* 14 (1901), s. 139. KK 11.3 1904.

14 *Idun* 14 (1901), s. 119.

15 Härom se t.ex. *Lexikon für Theologie und Kirche* 5, 1996, sp. 565f.

De tillfrågade prästerna representerade alltså ett brett spektrum i kyrkolivet. När de avisade särkalkar betonade de samtidigt alla det angelägna med renlighet och hygien vid distributionen av vinet.

Man måste här ha i minnet att det nu är fråga om den tid i Svenska kyrkans historia då prästs självkommunion var förbjuden. Den präst som tjänstgjorde vid nattvardsfirandet fick inte meddela sig själv sakramentet. Med en noggrann reglering medgavs detta först 1904.¹⁶ Som Fries påpekade var således smittorisen i hög grad en lekmanfråga.¹⁷

Ett avgörande inflytande på det fortsatta skeendet hade ärkebiskopen J.A. Ekmans (1845–1913) svar till tidningen, det kortaste i hela enkäten:

Tanke på kyrkliga åtgärder tyckas mig icke böra ifrågakomma, förr än det af medicinska auktoriteter blifvit utredt, om någon verklig fara är för handen eller ej. Synnerligen önskligt vore, om ej allmänheten förr eller i annat fall oroades, än om fara är.¹⁸

Ärkebiskopen ville alltså inte utan vidare ta ställning till problemet, utan hänvisade till vad läkare först hade att säga. Var det verkligen fråga om smittofara? Till skillnad från flera av prästerna gjorde han inte någon teologisk kommentar. Oron hos folk i församlingarna ville han dämpa.

Läkare ser ingen smittofara men kräver renlighet

Idun hade med sin rundfråga också vänt sig till några framstående läkare, som ur olika infallsvinklar specialiserat sig på tuberkulosen. Flera av dem markerade att de fann ett svar grannlaga och menade att ärendet inte borde diskuteras i pressen. En av landets ledande

¹⁶ KK 11.3 1904.

¹⁷ S.A. Fries i *SvD* 29.1 1904.

¹⁸ *Idun* 14 (1901), s. 119.

tuberkulosexperter, regementsläkaren Emil Nilsson (1844–1913) i Ystad, erinrade i sitt svar om vikten av renlighet, men ansåg i övrigt att frågan om särkalkar borde ”hänskjutas till kyrkligt forum”.¹⁹ En annan specialist, överläkaren vid det nya Hålahults sanatorium i Närke Carl Waller (1856–1927), tvivlade på att tuberkelsmitta verkligen spreds genom nattvardskalken. Ingen läkare kunde tro att insändarens påstående var sant. Vanliga hygienkrav måste upprätthållas och han föreslog att man under distributionen t.ex. kunde växla mellan två, för varje duklag nytvättade kalkar.²⁰

Uppsalaprofessorn i pediatrik och praktisk medicin Oskar Petersson (1844–1912) gjorde för sitt svar en ganska grundlig utredning, där han kom fram till att det knappast fanns skäl att uppfatta kommunionen såsom hälsovådlig om bara kalken hölls ren. Smittofaran var ”ytterst ringa” och insändarskribentens rädsla ogrundad. Överläkaren vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm Frans Warfvinge (1834–1908), vars epidemiologiska studier var inriktade på tyfus och influensa, menade i ett mycket kort yttrande att en förändring av nattvardsvinets distribution mera skulle motsvara ”hygienens och snygghetens fordringar” än smittspridningens.²¹ Sveriges första kvinnliga läkare Karolina Widerström (1856–1949) var privatpraktiserande gynekolog. Dock utan att anföra några belägg gjorde hon gällande att kalkkommunion var en smittofara, men att därvid ”ett humant och upplyst prästerskap ej [skulle] undandraga sig att lämna sin hjälp” till tuberkulosbekämpningen. Det gällde bara att hitta ”en för det religiösa sinnet tilltalande ny form för vinets utdelande”, en sak som var ”religiöst finkänsliga människor förbehållet”.²² Stadsläkaren i Enköping Ernst Westerlund (1839–1924), den över hela landet populära s.k. Enköpingsdoktorn, menade att nattvardskalken kunde medverka

19 *Idun* 14 (1901), s. 139. Beträffande de tillfrågade läkarnas specialiteter, se A. Widstrand, *Sveriges läkarehistoria*. Fjärde följd, 2–5, 1932–1939.

20 *Idun* 14 (1901), s. 139f.

21 *Idun* 14 (1901), s. 154f. I Warfvinges uttalande instämde hjärnforskaren Salomon Henschen (1847–1930), a.a., s. 155.

22 *Idun* 14 (1901), s. 140.

till spridning av difteri och syfilis, medan lungsoten inte spreds på detta sätt. Faran kunde motverkas om varje kommunikant tog med sig ett eget glas, i vilket prästen skulle hälla vin.²³

Resultatet av den enkät *Idun* gjort visade alltså att präster och läkare – förutom Widerström och Westerlund – var eniga. Det fanns inga skäl att överge bruket av gemensam kalk. Samtidigt påpekades behovet av allmän snygghet och renlighet vid nattvardsfirandet och läkarna förordade av det skälet ett förändrat utdelnings sätt. Petersson ville få frågan klarlagd. I sin slutkommentar till enkäten sade tidningen, att det nu ändå måste bli fråga om ”en sakkunnig offentlig utredning” i frågan. Detta hade varit målet för en över flera nummer pågående opinionsbildning.²⁴

En riksdagsmotion förordar intinktion

Insändarskribentens oro togs på allvar. Med referens till *Iduns* artiklar och den danska och norska debatten väckte riksdagsmannen i Första kammaren Adolf von Möller i Skottorp (1855–1932) vid 1903 års riksdag en motion om åtgärder ”för att utdelningen av vinet i nattvarden måtte ske på ett sätt, som bättre än det nuvarande öfverensstämmer med nutidens uppfattning af hälsovårdens och renlighetens fordringar”.²⁵ En kort motion i Andra kammaren hänvisade till von Möllers argumentation och upprepade hans yrkande.²⁶

von Möller har till sin religiösa position karaktäriserats som en fritänkare av unitarisk typ.²⁷ I sitt långa resonemang, med infogade uttalanden av en rad läkare till stöd för sin uppfattning, hade han kommit fram till att en förändring av sättet för vinets distribution var nödvändig. Han anslöt sig till Fries’ förslag om intinktion och

²³ *Idun* 14 (1901), s. 119.

²⁴ *Idun* 14 (1901), s. 155.

²⁵ Adolf von Möller, mot. FK 1903:44.

²⁶ Curt Wallis & Ernst Wawrinsky, mot. AK 1903:152. Wallis (1845–1922) var professor i patologisk anatomi vid Karolinska institutet.

²⁷ Sten Carlsson, ”Hallänningar i Sveriges riksdag” i *Hallands historia. 2. Från freden i Brömsebro till våra dagar*, 1959, s. 798.

önskade att en ändring av kyrkohandbokens distributionsord skulle ske så att ”det i vinet neddoppade brödets utdelning” blev medgiven. Om ingen ytterligare präst var närvarande skulle en kyrkvärd kunna bära paténer ”eller ock kan ju denna fästas vid kalkens fot”. Något liturgiskt yrkande i denna riktning fanns dock inte i motionens kläm. Riksdagsärendet och sakens vidare utveckling föranledde Fries att i en rad artiklar i *Svenska Dagbladet* utveckla sin tanke om intinktion.²⁸

Motionen tillstyrktes av båda kamrarnas första tillfälliga utskott. De tog fasta på ärkebiskop Ekmans uttalande i *Idun* och tolkade det så, att denne på ett kyrkligt auktoritativt sätt menat, att så snart ”medicinska auktoriteter” klarlagt att smittfara förelåg, var tiden mogen för de kyrkliga myndigheterna att överväga när och hur en förändring skulle vidtagas. Riksdagsutskotten menade att sådana medicinska skäl nu förelåg och att riksdagen alltså – således med det som den uppfattade som ärkebiskopens goda minne – nu kunde hos Kungl. Maj:t begära en utredning i frågan. Trots von Möllers förslag om intinktion ville man dock inte ge sådana direktiv för utredningen. Hur distributionssättet skulle förändras borde utgå från ”de kyrkliga myndigheterna, hvilka där ha det afgörande ordet” om bara ändamålet uppnåddes. Efter en kort debatt vann motionen och utskottet voteringen med 56 röster mot 41 för avslag.²⁹ I Andra kammaren bifölls utskottsförslaget genom acklamation.³⁰

Resultaten blev alltså att riksdagen begärde en utredning om huruvida ”det hittills brukliga sättet för vinets utdelade i nattvarden [utgjorde] någon verklig smittofara” och att sådana åtgärder vidtogs som en sådan utredning kunde föranleda.³¹ Medicinalstyrelsen fick Kungl. Maj:ts uppdrag att utreda och inkomma med yttrande.

28 S.A. Fries, ”Vinets utdelning i nattvarden” [1–2], *SvD* 29.1 1904, 1.2 1904. S.A. Fries, ”Ännu en gång vinet i nattvarden”, *SvD* 10.2 1904. S.A. Fries, ”Domkapitlen och vinutdelningen i nattvarden”, *SvD* 9.6 1904. S.A. Fries, ”K M:t och vinutdelningen i nattvarden” *SvD* 18.1 1905 med kritik av Vallins nedan nämnda s.k. reformkalk.

29 I FK prot. 1903 1:22:47, menade Johan Dahlberg i Bollstabruk att den tilltagande bakterieskräcken inte var skäl nog att ”vidröra en så grannlaga sak”.

30 AK prot. 1903 3:36:39.

31 RD skr. 1903:54.

Grundlig utredning av hela frågan

Utredningen gick mycket noggrant till väga. Den vidgade frågeställningen till att inte bara röra det som kallades lungkot, utan också andra akuta infektionssjukdomar, difteri, syfilis och även krupp m.fl. Det var dessa Enköpingsdoktorn Westerlund hade pekat på i *Idun*.

Yttranden infordrades från läkarna vid landets epidemisjukhus och några större sjukhus om huruvida de kände till något fall, där smitta överförts genom deltagande i nattvarden.³² Ett upp-rop infördes därefter vid två tillfällen i Svenska läkarsällskapets tidskrift *Hygiea*, där läkarna i riket anmodades att till Medicinalstyrelsen anmäla om det inom deras praktik förekommit fall då det fanns skäl att misstänka att nattvardsvinet överfört smittosam sjukdom.³³ Undersökningen gav till resultat att inget sådant fall var känt från sjukhusen eller från enskilda läkarpraktiker.

Samtliga praktiserande läkare hade för tioårsperioden 1893–1902 haft att till Medicinalstyrelsen rapportera samtliga difterifall. Utredningen gick igenom de sammanlagt 134 952 rapporterna med inriktning på vad som i dem anförts om smittspridningsvägarna. Genomgången sammanfattades med orden att det kunde ”med bestämdhet uttalas” att

ingen i Sverige nu lefvande läkare gjort någon iakttagelse, som gäfvade skälig anledning till antagandet, att sjukdoms-smitta skulle ha spridits genom vinets utdelande i nattvarden.³⁴

Man konstaterade därtill att tillståndet för personer med dessa smittosamma sjukdomar var sådant att ”det icke kunde medgiva kyrkobesök”.

³² *SvD* 23.8 1903. Utlåtandet trycktes där 16.12 1903.

³³ *Hygiea*, följd II, 3 (1903), del 2, s. 292 och 416.

³⁴ Medicinalstyrelsens utlåtande, dagtecknat 2.12 1903, publicerades i *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, 76–86. Här cit. s. 78 och 79.

Inte heller från den internationella litteraturen hade man kunnat hitta något exempel. Det anfördes att en tysk venereolog i Jena vid namn Gruner, redan på 1700-talet hade frågat sig om det förelåg ett samband mellan kommunion och syfilisdiagnos, men inte kunnat hitta något enda belägg. Det uppdagades också att ett rykte om smitta via nattvardskalken varit i svang i Nyköping 1807. Det hade emellertid visat sig att detta saknade saklig grund och hade uppkommit därigenom att stadens prästerskap av försiktighetsskäl hade hänvisat veneriskt sjuka till enskild kommunion. Därefter hade saken inte omnämnts i den medicinska litteraturen. Vad gäller lungсотens spridning menade Medicinalstyrelsen att ”på vetenskapens nuvarande ståndpunkt [...] äger man ingen rätt att anta, att tuberkelsjukdomen skulle med nattvardskalken spridas”.³⁵

Samtidigt ville styrelsen i sitt utlåtande inte förneka att *möjligheten* till smitta kunde föreligga från personer som var omedvetna om att de själva var smittade.³⁶ Men influensa spreds lättare genom hosta och nysningar, än genom nattvardskalken. Skulle försiktighetsmått vidtagas vid influensaepidemier borde de närmast gå ut på att förhindra kyrkobesök över huvud taget. Man framförde emellertid sin mening att bruket av gemensam kalk ”inte motsvarade vår tids anspråk på snygghet och renlighet”.³⁷

Medicinalstyrelsens sammanfattande utlåtande var tydligt:

att intet sjukdomsfall någonsin iakttagits, där den sjuke visats eller skäligen misstänkts hafva ådragit sig smitta genom nattvardskalken;

att flera från de viktigaste infektionssjukdomarnas eget väsen eller sätt att uppträda hämtade skäl tala mot antagandet att det nu brukliga sättet för vinets meddelande i nattvarden skulle i afsevärd mån bidra till samma sjukdomars spridning; men

³⁵ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 85. Cf härtill Hans Carstensen, ”Särkalkar ur medicinsk synpunkt”, *Sankt Ansgar* 3 (1952), nr 4.

³⁶ Medicinalstyrelsens kursiv.

³⁷ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 79.

att möjligheten av sjukdomssmittas öfverförande på sådant sätt icke kan förnekas.³⁸

Ärkebiskop Ekmans önskan i *Iduns* enkät hade nu tillgodosetts och medicinska auktoriteter i grunden utrett frågan om eventuell kalksmitta. Några åtgärder behövdes inte eftersom det problem som var oroshärden inte förelåg.

Ingen av de nya, mer eller mindre komplicerade konstruktionerna av annorlunda utformade kalkar som började marknadsföras och som skall diskuteras i det följande fann Medicinalstyrelsen vara tillfredsställande. Om inte den av Fries förordade intinktionen började praktiseras var ”ett särskildt kärll för hvarje nattvardsgäst” den lösning man såg. Men det kunde ”icke väntas, att de tusenden, som älska och vörda nattvarden i den af ålder brukliga formen, skola finnas beredda att omedelbart foga sig uti en ny form för nattvardens utdelning.” Man borde alltså inte tvångsvis införa ett nytt obligatorium.³⁹

Samstämmiga utlåtanden från domkapitlen

När Medicinalstyrelsens utredning sändes på remiss till domkapitlen visade det sig att deras yrkanden i det stora hela var samstämmiga, även om motiveringarna skiftade. Man fann det vara klarlagt att någon smittofara inte förelåg och att något behov att ändra sakramentets utdelningssätt därför inte fanns. Kungl. Maj:t borde därför avslå riksdagens framställan.

I Visby gick man noggrant till väga och inhämtade yttranden från kontraktsprostarna. Man ville uppenbarligen också ha vad som idag kallas en *second opinion* till Medicinalstyrelsens utredning och bad professorn i hygien vid Karolinska institutet Ernst Almquist (1852–1946) att yttra sig i frågan.⁴⁰

³⁸ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 85.

³⁹ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 86.

⁴⁰ Registratur nr 197/1904, sign. B I:33, Visby DA, ViLA. Almquist refererar i brev till konsistorienotarien 10.4 1904 (biskopsämbetets ink. handl. 1904

Luleå domkapitel föreslog i sitt remissvar att – i det fall det i någon församling fanns ett av behovet påkallat allmänt krav på ändring – Kungl. Maj:t borde medge möjligheten till att fakultativt använda intinktion vid vissa i förväg kungjorda nattvardstillfällen. Framställning om saken skulle då gemensamt inges av kyrkostämman och kyrkoherden varefter beslutet fattades av biskopen. Den föreslagna proceduren var en konsekvens av församlingsstyrelsens dubbla ansvarslinje mellan präster och lekmän. Tillvägagångssättet visar också hur man har uppfattat de liturgiska frågorna som juridiskt förpliktande, där självrådighet inte var tillåten. Sättet för den enskildes kommunion sågs ytterst vara reglerat av Kungl. Maj:t.

I Skara ville domkapitlet att läkarna skulle förpliktas att till prästerskapet anmäla diagnosticerade fall av smittosamma sjukdomar. En sådan patient skulle sedan kunna hänvisas till en särskilt anordnad kommunion i hemmet, ensam eller tillsammans med sin familj. Därvid skulle den sjuke kommunicera sist. Något rubbade av nattvardsritualets ordningar kunde domkapitlet inte tänka sig.⁴¹ Det är uppenbart att det är den strängt formalistiske biskopen E.J. Keijser (1846–1905) som här fört pennan.

I Kalmar motiverade man sitt avstyrkande med att det inte var möjligt för domkapitlet att bejaka andra åtgärder, än dem som var ”förenliga med den traditionella, i instiftelseorden till nattvarden grundade kyrkliga seden”.⁴² Liknande skäl anfördes i Göteborg och i Visby, där man hänvisade till 1 Kor. 10:16f som grund för förpliktelsen till den gemensamma kalken.⁴³

Biskopen U.L. Ullman (1837–1930) i Strängnäs, landets ledande liturgiker, lade en utförlig teologisk analys till grund för sitt ställningstagande i domkapitlet, när han avstyrkte en förändring:

nr 362, sign. E VII:2, Visby DA, ViLA) till en ”till biskop v. Schéele lämnad uppsats om nattvarendens utdelande”, som dock ej återfunnits.

41 Protokoll 27.1 1904, § 2, sign. Al:122, Skara DA, GLA.

42 Registratur nr 31/1904, sign. B I:50, Kalmar DA, VaLA.

43 Registratur nr 46/1904, sign. B I a:89, Göteborgs DA. GLA. Registratur nr 197/1904, sign. B I:33, Visby DA, ViLA.

Vördnaden för den heliga måltidens höga värdighet och dess gudomliga instiftares majestät gör det till en oeftergivlig plikt för kyrkan och hennes respektive funktionärer (icke enbart de prästerliga) att göra allt för att sakramentets administrerande äfven i alla yttre detaljer må, så vidt ske kan, stå i motsvarighet till och i sin mån återspegla den heliga handlingens inre värde och upphöjdhet. [---] Sakramentets helgd måste också i det yttre skicket tillgodoses och alla stötestenar, jämväl av ifrågavarande art, må undanröjas.⁴⁴

Motivet till Ullmans ståndpunkt var hans grundläggande teologiska tanke om en nödvändig överensstämmelse mellan det yttre och det inre i gudstjänsten och om den manifestation av helighet, som sammanfattades i det liturgiska begreppet ”högtidlighet”.⁴⁵ Inga av de förändringar som föreslagits kunde av dessa skäl komma ifråga. I stället var det nu biskoparnas uppgift att mana sina präster till renlighet när kalken användes.

Växjö domkapitel tog i sitt av biskopen N.J.O.H. Lindström (1842–1916) författade avslagsyrkande upp Medicinalstyrelsens försiktiga formulering att ”en tänkbar möjlighet af smittofara” genom kalken inte kunde förnekas. Han konstaterade lakoniskt att faror på den nivån veterligen fanns på oräkneliga områden i samhället utan att detta därför vidtog åtgärder. Om allt sådant skulle förebyggas skulle det göra samvaro och samfärdsel mellan människor i stort sett omöjlig. Som Lindström själv redan gjorde borde biskoparna nu mana sina präster till ”all möjligt snygghet och renlighet” vid sakramentsförvaltningen.⁴⁶ Om detta sade domkapitlet i Härnösand rent ut, att olägenheterna härmed inte var svårare, än att de kunde övervinnas med prästernas goda vilja och allvarliga bemödanden.⁴⁷

44 Protokoll 2.3 1904, § 20, sign. A 1:175, Strängnäs DA, ULA.

45 Härtill Oloph Bexell, *Liturgins teologi hos U.L. Ullman* (Bibliotheca Theologiae Practicae 42), 1987, s. 94–95, 104–105, 111–113, 316–319 och 344–346.

46 Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I:159, Växjö DA, VaLA. Lindströms författarskap påpekas uttryckligen.

47 Registratur nr 28/1904, 13.4 1904, sign. B I:53, Härnösands DA, HLA.

Stockholms konsistorium bestod av stadens kyrkoherdar. De avstyrkte en förändring av distributionssättet eftersom renligheten inte krävde det. En ”önskvärd förändring till det bättre” hade redan ägt rum lite varstans i landet och inte minst i Stockholm. Där ”iakttages nog” – som det försiktigt uttrycktes – redan allt vad som kunde göras för att inte någon skulle behöva känna tveksamhet inför kommunionen. Det fanns alltså ingen anledning till betänkligheter ur denna synpunkt, men stadens prästerskap skulle ändå uppmanas till ”vederbörlig omsorg”.⁴⁸ Kyrkoherdarna intog alltså en tydlig försvarsposition när kritik riktades mot det som var deras ämbetsansvar. Som vi sett kan det finnas anledning att sätta ifråga om bilden från huvudstaden verkligen var så jämförelsevis ljus som de gjorde gällande

Utlåtandet från Uppsala domkapitel tilldrar sig ett särskilt intresse. Vilken uppfattning hade ärkebiskop Ekman och teologiprofessorerna där? Från hälsovårdssynpunkt fann de ingen anledning till förändringar. Vad gäller renligheten förekom dock inte sällan sådant som kunde ”inverka obehagligt på nattvardsgästerna och på den tjänsteförrättande prästen”. Man gav därför detaljanvisningar till hur kalken skulle hållas ren. Därefter gjorde man ett, för det följande viktigt uttalande av kyrkorättlig natur:

Skulle särskilda församlingar vilja anskaffa nattvardskalkar af sådan konstruktion, att genom dem renlighetens intresse på fullt tillfredsställande sätt tillgodoses, finnes därför enligt Domkapitlets mening icke i gällande lag något hinder.⁴⁹

Olika typer av hygieniskt inriktade s.k. ”reformkalkar” med varierande utförande och ibland sinnrika tekniska konstruktioner lanserades nämligen under lungshotsepidemin.⁵⁰ Medicinalstyrelsen

48 Registratur 24.2 1904, sign. A I:254, Stockholms konsistoriums protokoll, Stockholms DA, SSA.

49 Protokoll 27.1 1904, § 71, sign. A I:195, Uppsala DA, ULA.

50 S.A. Fries, ”Reformkalkar”, *SvD* 13.5 1905 presenterade i text och bild olika

hade observerat att i Danmark en kalk hade konstruerats med en lös krans med 10–15 utbytbara munstycken.⁵¹ Som ytterligare exempel kan nämnas den patenterade amerikanska kalk, där ”hvarje portion framkommer automatiskt, efter det kalken lutats, i det synliga och grundare kalkbäckenet, brädden är försedd med vaxpappersbelägg, af hvilket en remsa afrifves vid hvarje personombyte”. Uppfinnaren hade ett försäljningsombud i Sverige och i marknadsföringen sades den med gillande ha demonstrerats för kyrkomötet.⁵² Ett liknande exempel var den anordning, som skulle fästas på den gamla kalkens överdel, varvid vinet meddelades genom hjärtformiga behållare, som fälldes ut från kalkens cuppa genom att prästen vred på en för varje behållare särskild nyckel.⁵³ Uppsala domkapitel fann alltså inga formella hinder mot att sådana annorlunda kalkar användes. Om lämpligheten uttalade man sig inte.

Västerås domkapitel var mycket kortfattat i sitt beslut: med hänvisning till medicinalstyrelsens utredning avstyrkte man riksdagens framställning; någon annan lämplig distributionsform hade man inte funnit.⁵⁴ Det korta remissvaret från Linköpings domkapitel avvek från de övriga. I sitt avslagsyrkande pekade det på att Medicinalstyrelsen var tydlig i sin utredning, men anförde därutöver endast att en ändring av utdelningssättet skulle medföra ”mycket stora praktiska svårigheter”.⁵⁵ Var det måhända med tanke på reformkalkarna?

I en del domkapitel förekom reservationer eller särskilda yttran-

varianter.

51 Anton Holmberg, ”Smittofaran vid nattvarden”, *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 74. Holmberg (1843–1928) var Medicinalstyrelsens och utredningens sekreterare.

52 *SKT* 4 (1908), s. 437.

53 Anordningen var konstruerad av kyrkoherden Johan Vallin (1847–1920) i Tullstorp, Lunds stift, tidigare pastor i Hovförsamlingen. Denne hade låtit tillverka en prototyp. Vallin t. E.J. Keijser med utförlig beskrivning och ritning 19.11 1904, sign. G130 g:11, UUB.

54 Protokoll 2.2 1904, §87, sign. AI:112, Västerås DA, ULA.

55 Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I a:148, Linköpings DA, VaLA.

den. I Karlstad menade domprosten Gustaf Jakobsson (1840–1921) att individuella små särkalkar, mera skulle stå i överensstämmelse med hur det gick till vid nattvardens instiftelse. Hygieniska skäl gjorde att någon form av eget kärl eller glas förordades av de kristendomskritiska fysiklektorerna i Göteborg och Växjö; den förre ville låta varje församling avgöra förfarandet, den senare att Kungl. Maj:t skulle föranstalta om att gemensam kalk inte längre skulle tillåtas.⁵⁶ I Visby anförde en av lektorerna att särkalkar visserligen vore att föredra, men eftersom man kunde förvänta kompakt motstånd från prästerskapets sida var tiden ännu inte mogen för en sådan förändring.⁵⁷ I Strängnäs och Kalmar ville några domkapitelsledamöter tillåta intinktion i enlighet med Fries förslag.⁵⁸ I Lund underströk dogmatikprofessorn och domprosten Pehr Eklund (1846–1911) kravet på renlighet och ville framföra att Kungl. Maj:ts borde utfärda ett cirkulär härom.⁵⁹

Ärendet kom aldrig att överlämnas till kyrkomötet. Kyrkans mening framfördes genom domkapitlen. Dessa markerade till Kungl. Maj:t sitt ansvar och sin uppgift i sammanhanget.

1904 års nattvardscirkulär – vad medgav och påbjöd det?

1904 utfärdades slutligen det kungliga cirkulär, som fastslog att gällande bestämmelser inte hindrade att ”annorlunda beskaffad kalk än den nu vanligen brukliga” användes och som anmodade

56 Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I a:48, Karlstads DA, VA, ACV. Protokoll 20.1 1904, § 47, bilaga, sign. A I a:128, Göteborgs DA, GLA. Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I:159, Växjö DA, VaLA. Säryrkande i Göteborg av Paul Laurin (1863–1935) och i Växjö av den reformivrige kyrkokritikern Henrik Petrini (1863–1957); dennes yttrande publicerades i *DN* 7.4 1904 under rubriken ”Vinet i nattvarden och smittofaran”.

57 Protokoll 25.5 1904, § 2, bilaga, sign. A I aa:47, Visby DA, ViLA. Ytrade av lektorn i historia Hjalmar Jansson (1863–1928).

58 Protokoll 2.3 1904, § 20, sign. A 1:175, Strängnäs DA, ULA. Protokoll 10.2 1904, § 2, sign. A I:58, Kalmar DA, VaLA.

59 Registratur nr 75/1904, 27.1 1904, sign. B I:157, Lunds DA, LLA.

domkapitlen att dels hos prästerskapet inskräpa vikten av noggrann renlighet vid användandet av nattvardskalken och dels ”meddela de närmare bestämmelser som i sådant syfte anses erforderliga”.⁶⁰ Vi kan alltså konstatera att det cirkulär som skulle reglera frågan nära ansluter till vad Uppsala domkapitel framfört. Ärkebiskopens och den teologiska sakkunskapens mening vägde tungt.

Som framgår var det inte något tal om särkalkar. Utifrån cirkulärets förarbeten och lydelse är det knappast heller möjligt att hävda att detta skulle innebära ett medgivande till att sådana fick användas. När Carl Henrik Martling i *Svensk liturghistoria* (1992) uppger att det förhöll sig så, har han tolkat in en senare tids praxis i cirkulärets tal om den annorlunda beskaffade kalken.⁶¹

Vid läsningen av detta måste vi lägga märke till numerus. Det 1904 använda uttrycket en ”annorlunda beskaffad kalk” kan rimligen inte avse ett större eller mindre antal små, hemifrån medförda eller kyrkan tillhöriga särkalkar, i vilka det konsekrerade vinet successivt skulle hällas över. Därtill var ju dessa inte annorlunda beskaffade än de gängse, utan endast mindre till formatet. Det är uppenbart att cirkuläret istället avsåg de ovan nämnda, men idag bortglömda, tekniska konstruktioner av hygieniska reformkalkar, som samtidigt lanserades.⁶² Såvitt känt kom dessa dock aldrig i bruk i vårt land.

Med början på 1920-talet kom dock en del församlingar i Svenska kyrkan att anskaffa särkalkar. Omständigheterna kring detta, liksom när och varför dessa med tiden upphörde att användas ligger utanför uppgiften för denna uppsats. Men sedan de märkliga reformkalkarna förpassats till glömskan kan man förmoda att särkalkar var det enda kända alternativet till det som beskrevs som ”den nu vanligen brukliga” kalken. En senare tids kyrkliga beslutsfattare tycks därmed, utan vidare tanke, ha förutsatt att 1904 års cirkulär lämnat fältet fritt och inte skulle ha sett några formella hinder mot att sådana användes. Men, som vi visat, var cirkulä-

⁶⁰ KC 31.12 1904.

⁶¹ Martling 1992, s. 244.

⁶² Att detta var cirkulärets mening uppfattades som självklart av S.A. Fries, ”En reformkalk”, *SvD* 3.10 1908.

rets avsikt endast att medge reformkalkar. Det var först genom en fotnot i 1942 års kyrkohandbok som användandet av individuella särkalkar blev formellt tillåtet i Svenska kyrkan. När intinktionsbruket senare blev vanligt skulle dessa förlora sin mening.

Sedan tanken med 1904 års nattvardscirkulär klarlagts har vi kommit till det andra, mera lugubra området för denna uppsats, en följdverkan av det som hittills skildrats. Lungsotssmittan står inte längre i förgrunden. Nu är det om den ifrågasatta renligheten och de åtgärder man därvid ville se, som det skall handla. Vad hade domkapitlen att säga om kritiken?

Kravet på noggrann renlighet inskräps

För att implementera det kungliga cirkuläret publicerades detta under 1905 i alla domkapitlens ämbetskrivelser tillsammans med stiftsindividuella föreskrifter för hur det skulle tillämpas. Det var bara i Göteborg som det trycktes helt utan kommentarer.⁶³ Sju av domkapitlen formulerade sig på likadant sätt, när de eftertryckligt krävde att ”noggrann renlighet städse iakttages” vid användandet av nattvardskalken. Några lät det stanna vid detta allmänna påpekande.⁶⁴

Men på de flesta håll gav man därefter mer eller mindre detaljerade anvisningar rörande vinet. I Linköping och Skara ”föreskrev” man uttryckligen att prästen med ett ”handkläde” skulle torka kalken efter varje kommunikant, i Lund, Kalmar och Härnösand skulle denna vridas ett stycke före varje ny kommunion.⁶⁵ Domkapitlet i Kalmar hade i sitt remissvar påpekat att detta förfaringsätt var ”temligen allmänt gängse” i dess stift.⁶⁶

63 Göteborgs domkapitels cirkulär nr 610, 1905.

64 Växjö domkapitels cirkulär 1905, nr 2. Karlstads domkapitels ämbetsbref 1905, nr 3.

65 Linköpings domkapitels Ämbetsbref 1905 nr 1. [Skara domkapitels] Cirkulärbref nr 986. Lunds domkapitels cirkulär 8.2 1905. Kalmar domkapitels Ämbets-Bref 1905 nr 1. Härnösands domkapitels cirkulär nr 385, 1905.

66 Registratur nr 31/1904, sign. BI:50, Kalmar DA, VaLA.

I Härnösand var man mycket utförlig i åtta punkter och sade bland annat ifrån om att i de fall då prästen upptäckte att ”under utdelningen något orent tillkommer och blandas i vinet” skulle distributionen avbrytas, kalken tömmas, sköljas och fyllas med nytt vin. Prästerna skulle också undervisa församlingen och särskilt konfirmanderna om vad en kommunikant hade att iaktta i fråga om renlighet. Närliggande föreskrifter om förfarandet med kalken och dess sköljningar i vatten liksom om distributionens avbrytande gavs också av domkapitlet i Uppsala.⁶⁷ I Västerås föreskrevs att kalken vid rengöring före nattvardsgång och sjukkommunion några minuter skulle vara nedsänkt i kokhett vatten.⁶⁸ Också i Luleå gavs föreskrifter om att kalken skulle tömmas och diskas mellan varje duklag.⁶⁹

Det var bara i Visby som man kort sade att den som ville använda annorlunda beskaffad kalk skulle göra anmälan härom till domkapitlet.⁷⁰ Redan i domkapitlets remissvar på utredningen hade biskopen K.H. Gezelius von Schéele (1838–1920) i likhet med biskop Lindström i Växjö påpekat att han vid sina visitationer brukade understryka kraven på renlighet.⁷¹

I Strängnäs skickade biskop Ullman i anslutning till cirkuläret ut en särskild skrivelse, ett slags herdabrev till prästerna, där han med samma motiveringar som i domkapitlet, gav detaljerade anvisningar. Distributionen av Kristi blod fick inte ske på ett sätt som föreföll konstigt, konstruerat eller inbjöd till profana eller vanvördiga associationer. Det finns här alltså ett tydligt avståndstagande från både reformkalkar och särkalkar. Duklagens storlek skulle helst begränsas till 10–12 personer och kalken varje gång fyllas med endast så mycket vin som beräknades gå åt för varje

67 *Uppsala domkapitels cirkulär* 1905, nr 2.

68 *Västerås domkapitels cirkulär* nr 626, 1905.

69 *Luleå domkapitels cirkulär* 1905, nr 10.

70 *Visby domkapitels cirkulär* 1905, nr 2, med påpekade om att det redan tidigare (cirkuläret 1904, nr 5) till prästerskapet vidarebefordrat en maning rörande smittofaran från lokalkommittén av Svenska Nationalföreningens mot tuberkulos.

71 Registratur nr 197/1904, sign. B I:33, Visby DA, ViLA.

duklag, den skulle vridas och avtorkas efter varje kommunion och det vin som efter varje duklag eventuellt blivit över skulle tömmas i det Ullman kallade en altarskål. Kalken skulle därefter före nästa duklag ”i stilla värdighet och jämvikt” sköljas i rent vatten och torkas med en ren linneduk.⁷²

Domkapitlens cirkulär visade hur de alla menade sig ha anledning att markera att bristande snygghet var ett ovärdigt sätt att fira nattvard. Men inte något av dem aktualiserade särkalkar. Det kungliga cirkulärets genomförande på församlingsnivå kom alltså i alla stift att, ibland utförligt, inskräpa kraven på noggrann renlighet och vad den allmänna hygienens fordrade. Det blev således här en detaljreglering på det liturgiska området vid sidan av kyrkohandbokens text. Först genom den ovan nämnda fotnoten i 1942 års kyrkohandbok skulle hanterandet av kalken regleras där. Domkapitlen tog således det som samhällskrisen aktualiserat på stort allvar. Bruket att rengöra kalken mellan varje duklag kom att traderas mellan prästgenerationerna och iakttogs på många håll långt fram i tiden.

Lungstotsepidemin och nattvardsdistributionen – en sammanfattning

En genomgång av det händelseförlopp som inleddes med insändaren i *Idun* 1901 har klarlagt att påståendet om lungstotssmitta genom nattvardskalken kunde tillbakavisas. Det som framfördes var visserligen präglat av skribentens berättigade oro, men har visat sig inte kunna bekräftas av den medicinska vetenskapen eller läkarkårens beprövade erfarenhet. De av tidningen tillfrågade läkarna påtalade emellertid den bristande snyggheten vid vinets distribution, medan prästerna ifrågasatte om bruket av särkalkar var förenligt med Jesu instiftelse av nattvarden.

När insändarförslaget därefter togs upp i en riksdagsmotion med krav på renlighet och med förslag om intinktion fick detta till

⁷² *Strängnäs domkapitels cirkulär* 1905, nr 2. Ullmans utförliga brev till prästerskapet tycktes i dess helhet och tillsammans med det kungliga cirkuläret även i *SKT* 1 (1905), s. 95–96.

följd att hela frågan grundligt utreddes. Någon smittofara genom kalkkommunionen kunde Medicinalstyrelsen inte påvisa. Enligt den gamla regeln att aldrig säga aldrig ville den dock peka på att en hypotetisk sådan möjlighet kunde föreligga. När utredningen remitterades till domkapitlen blev det inte från dem tal om några behövliga åtgärder relaterade till lungotsmittan och de tog inte heller initiativ till förändringar av kalken. Insändarskribentens fråga var därmed besvarad och *Iduns* aktivism visade sig vara obefogad. Vi har samtidigt kunnat konstatera att det genom 1986 års kyrkohandbok formellt medgivna och idag mycket vanliga intinktionsbruket varit på tal i Svenska kyrkan och haft sina förespråkare redan under 1900-talets första decennium.

Sett endast utifrån lungots epidemins sammanhang kan man mena att alla dessa så gott som samstämmiga uttalanden och utredningens medicinska konklusioner skulle ha mynnat ut i att ärendet inte föranledde någon Kungl. Maj:ts åtgärd. Så blev det inte.

Kritik mot slarv och osnygghet

1904 års cirkulär gjorde två uttalanden. Det påpekade först, i enlighet med vad Uppsala domkapitel framfört, att det inte förelåg några formella hinder mot en ”annorlunda beskaffad” kalk. Därefter uppdrog det åt domkapitlen att hos stiftsprästerskapen inskräpa vikten av noggrann renlighet och utfärda lokala bestämmelser om detta. Även om det var en pågående epidemi med den oro denna föranledde *förelåg alltså inte någon risk för sjukdomssmitta* när kommunikanten drack ur den gemensamma kalken. Samtidigt kom *den allmänna bristen på snygghet och renlighet vid distributionen* att kritiseras. Denna fråga handlade alltså närmast om prästernas försumlighet vid sakramentsförvaltningen – även om vi naturligtvis härvid inte kan dra (långt ifrån) alla över en kam. Men i det stora hela efterlystes en ökad medvetenhet, uppstramning och en förändring i handhavandet av det konsekrerade vinet. Härnösands domkapitel påpekade rent ut, att olägenheterna med renligheten

inte var svårare, än att de kunde övervinnas med prästerskapets goda vilja och allvarliga bemödanden.⁷³

För att förstå nattvardslivet vid denna tid skall vi till sist erinra om vad domkyrkosysslomannen i Uppsala Mats Åmark (1882–1973) skrev i sin lilla skrift *Våra kyrkors helgd och vård* (1922):

Det har dock funnits en tid - här och där finnas nog spår därav än - då det nästan betraktades som bevis på fromhet att kyrka och altare fått vara så profana och ovårdade som möjligt. Då det i bänkarna låg fullt med tobaks- och snusbussar och psalmboksblad; då altaret, täckt med svart vaxduk, vid nattvardsgång stod fullsatt med vinbuteljer, kanske på klumpiga träbrickor; då prästen gick för altaret i ljus eller spräcklig överrock, under det att en grönaktig, smal prästkappa som en svans nedhängde längs ryggen och under vägen uppvirvlade en sky av damm.⁷⁴

I denna tidsbild togs inte nattvardsdistributionen upp explicit. Den beskrev en tydligen allmänt förekommande långtgående brist på snygghet i kyrkorummet och vid gudstjänsten. Detta har bäring också på kalkkommunionen. Det var uppenbarligen inte utan anledning, som i stort sett alla, som yttrade sig i det sammanhang vi följt, här efterlyste en förändring. Ansvaret var prästernas och i detta avseende hade de brustit. Också detta kan kallas en pastoral kris. Domkapitlen fick Kungl. Maj:ts åläggande att tillse att det blev en bättring. De detaljerade anmaningarna om att vid distributionen använda *purificatorium*, omtalat som ”handkläde”, och om att ordentligt torka av och sedan vrida kalken något mellan varje kommunion tyder på att detta, idag självklara förfarande, i varje fall inte iaktogs överallt.⁷⁵ Här ville domkapitlen över lag ha

73 Registratur nr 28/1904, 13.4 1904, sign. B I:53, Härnösands DA, HLA.

74 Mats Åmark, *Våra kyrkors helgd och vård*, (Små instruktionsböcker 2), 1922, s. 26–27.

75 Förekomsten av purificatorier och andra linneparamenta är inte möjlig att klarlägga. Sådant räknas som förbrukningsartiklar och har inte antecknats i

en förbättring och utfärdade vart och ett för sig mer eller mindre utförliga och bestämda föreskrifter.

Slutord

Någon förmodad smittspridning genom nattvardskalken hade alltså inte påvisats. Vår undersökning om den saken ledde vidare till frågan om det övergripande hanterandet av kalken. Framställningen har därigenom behandlat något som inte omnämns i liturgiska agendor eller historiskt orienterade handböcker och som inte kom på pränt förrän det kritiserades. Det vi har lyft fram och där man ville få till en förändring är föga uppbyggligt, men var en del av hur vanligt folks möte med kyrkan faktiskt kunde gestalta sig. Det var fråga om ett centrum i gudstjänsten och kan därför för ett vidare sammanhang inte vara likgiltigt. Det som skildrats är en detalj i ett bredare pastoralhistoriskt sammanhang. Här förelåg en utgångspunkt för de krav och förväntningar på en nödvändig förnyelse av Svenska kyrkans gudstjänst- och församlingsliv, som började i det utgående 1800-talet och som tog fart under 1900-talets första decennier.

Summary

The Tuberculosis Epidemic in 1901–1905 and the Eucharistic Tradition of the Church of Sweden

Oloph Bexell, Professor emeritus in Church history, Uppsala university
oloph.bexell@teol.uu.se

This study analyses the tuberculosis epidemic in Sweden around 1900. The epidemic situation was much debated in society as a whole, and there exists a particularly interesting discourse in relation to the administration of the sacrament during communion. The use of a common chalice was by some seen as problematic from

kyrkornas inventarieförteckningar.

matters relating to possible contagion of tuberculosis between communicants in the eucharist. Different solutions were presented to the perceived problem, some proposing new innovations (separate small chalices or constructions intended to dispense portions of the wine through wax seals) others stressing the general importance of hygiene in relation to traditional use. Throughout the period it remained under debate whether or not the fear of contagion amounted to a real risk or more of a hypothetical question, resulting in a rare interconnection between theological, liturgical and medical arguments relating to compromises between safety, orderliness and dignity of the rite. The study concludes that medical expertise asserted that the risk of tuberculosis bacteria spreading through communion was negligible, but that precautions could still be taken in the continued established liturgical practice.

Otryckta källor

Arkivcentrum Värmland (ACV)

Värmlandsarkiv (VA)

Karlstads domkapitels arkiv

A I a:48 Domkapitlets protokoll 1904

Riksarkivet, Göteborgs landsarkiv (GLA)

Göteborgs domkapitels arkiv

A I a:128 Domkapitlets protokoll 1904

B I a: 89 Registratur 1904

Skara domkapitels arkiv

AI:22 Domkapitlets protokoll 1904.

Riksarkivet, Härnösands landsarkiv (HLA)

Härnösands domkapitels arkiv

B I:53 Registratur 1904

Riksarkivet, Lunds landsarkiv

Lunds domkapitels arkiv

B I:57 Registratur 1904

Riksarkivet, Uppsala landsarkiv (ULA)

Strängnäs domkapitels arkiv

A I:175 Domkapitlets protokoll 1904.

Uppsala domkapitels arkiv

A I:195 Domkapitlets protokoll 1904

Västerås domkapitels arkiv

AI:112 Domkapitlets protokoll 1904

Riksarkivet, Vadstena landsarkiv (VaLA)

Kalmar domkapitels arkiv

A I:58 Domkapitlets protokoll 1904

B I:50 Registratur 1904

Linköpings domkapitels arkiv

A I a:48 Domkapitlets protokoll 1904

Växjö domkapitels arkiv

AI:159 Domkapitlets protokoll 1904, 1905

Riksarkivet, Visby landsarkiv (ViLA)

Visby domkapitels arkiv

A I aa:47 Domkapitlets protokoll 1904

B I:33 Registratur 1904

E VII:2 Biskopsämbetets inkommande handlingar 1904

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stockholms konsistoriums arkiv

A I:254 Konsistoriets protokoll 1904

Uppsala universitetsbibliotek

G 130 g: 11 Brev t. E.J. Keijser

Tryckta källor och litteratur

Andér, Lars & Puranen Britt-Inger, 1994, "Konung Oscar II:s jubileumsfond och tuberkuloskampen", *Nordisk medicinhistorisk årsbok Supplementum XIV*.

Andra kammarens protokoll 1903.

Bexell, Oloph, 1987, *Liturgins teologi hos U.L. Ullman* diss. Uppsala universitet (Bibliotheca Theologiae Practicae 42), Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Blomquist, Helle & Ingesman, Per, 1993, "Tro, viden og politik: Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. Århundrede", *Historie*. Udg af Jysk Selskab for Historie (Jyske Samlinger Ny række 19). Århus.

Carlsson, Sten, 1959, "Hallänningar i Sveriges riksdag", *Hallands historia. 2. Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad: Hallands läns landsting.

Carstensen, Hans, 1952, "Särkalkar ur medicinsk synpunkt", *Sankt Ansgar* 3, nr 4. *Cirkulärbref* [från Skara domkapitel] 1905.

Fæhn, Helge, 1994, *Gudstjenestelivet i den norske kirke fra reformasjonstiden til våre dagar*. Oslo: Universitetsforlaget.

Fries, Samuel A., "Domkapitlen och vinutdelningen i nattvarden", *SvD* 9.6 1904.

Fries, Samuel A., "K M:t och vinutdelningen i nattvarden", *SvD* 18.1 1905.

Fries, Samuel A., "Reformkalkar", *SvD* 13.5 1905.

Fries, Samuel A., "Vinets utdelning i nattvarden", *SvD* 29.1 1904 och 1.2 1904.

Fries, Samuel A., "Ännu en gång vinet i nattvarden", *SvD* 10.2 1904.

- Första kammarens protokoll 1903.
- Göteborgs domkapitels cirkulär 1905.
- Hellerström, Albert Oscar Torvald, 1932, *Liturgik*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
- Hernösands domkapitels cirkulär 1905.
- Holmberg, Anton, 1903, "Smittofaran vid nattvarden", *Hygiea*, följd II, 4, del 1. Stockholm: Nordiska bokhandeln.
- Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet* 14 (1901).
- Kalmar domkapitels Ämbets-bref 1905.
- Karlstads domkapitels ämbetsbref 1905.
- Klek, Konrad, 1996, *Erlebnis Gottesdienst. Die liturgischen Reformbestrebungen um die Jahrhundertwende unter Führung von Friedrich Spitta und Julius Smend.* (Veröffentlichungen zur Liturgik, Hymnologie und theologischen Kirchenmusikforschung 32). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kungligt cirkulär 31.12 1904.
- Kunglig kungörelse 11.3 1904.
- Lempiäinen, Pentti, 1989, "Kädestä suuhun. Ehtoollistapahtuman tarkastelua", *Teologisk tidskrift/Teologinen aikakauskirja* 94.
- Lexikon für Theologie und Kirche*, 1996, band 5. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Linköpings domkapitels ämbetsbref 1905.
- Luleå domkapitels cirkulär 1905.
- Lunds domkapitels cirkulär 1905.
- Martling, Carl Henrik, 1992, *Svensk liturgihistoria*. Stockholm: Verbum.
- Puranen, Britt-Inger, 1984, *Tuberkulos: En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*, diss. Umeå Universitet (Umeå Studies in Economic History 7).
- Rodhe, Edvard, 1923, *Svenskt gudstjänstliv. Historisk undersökning av Den svenska kyrkohandboken*. Stockholm. Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
- Strängnäs domkapitels cirkulär 1905.
- Uppsala domkapitels cirkulär 1905.
- Valurinn. Frettablað, Stjórnmalablað, Bókmentablað* 2, (1907).
- Widstrand, A. (red.) 1932–1939, *Sveriges läkarehistoria*. Fjärde följd, 2–5. Stockholm: Norstedts.
- Visby domkapitels cirkulär 1904, 1905.
- Wisløff, Carl F., 1971, *Norsk kirkehistorie* 3. Oslo: Lutherstiftelsen.
- Västerås domkapitels cirkulär 1905.
- Växjö domkapitels cirkulär 1905.
- Åmark, Mats, 1922, *Våra kyrkors helgd och vård*, (Små instruktionsböcker 2), Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.

Förkortningar

ACV	Arkivcentrum Värmland
AK	riksdagens andra kammare
DA	domkapitels arkiv
DN	Dagens Nyheter
GLA	Göteborgs landsarkiv
HLA	Härnösands landsarkiv
FK	riksdagens första kammare
Idun	Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet
ink. handl.	inkommande handlingar
KC	kungligt cirkulär
KK	kunglig kungörelse
LLA	Lunds landsarkiv
mot.	motion
NET	Ny Ecklesiastik-tidning
RD skr.	riksdagens skrivelse
sign.	arkivsignum
SKT	Svensk kyrkotidning
SSA	Stockholms stadsarkiv
SvD	Svenska Dagbladet
ULA	Uppsala landsarkiv
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VA	Värmlandsarkiv
VaLA	Vadstena landsarkiv
ViLA	Visby landsarkiv